

Pakistan's Foreign Policy towards Afghanistan Based on "Strategic Depth" (1950-2025)

SeyedAsghar Keyvan Hosseini¹, Seyyed Mehdi Mousavi Kia²

1. Professor, Department of International Relations, Faculty of Law and Political Science,
Allameh Tabataba'ei University, Tehran, Iran

Email: keivanhosseini@atu.ac.ir (Corresponding Author)

2. A Ph.D. Candidate in International Relations, Science and Research Branch, Islamic Azad
University, Tehran, Iran

Article Info.

Article Type:
Research Paper

Article History:

Received:

28 February 2025

Revised:

30 July 2025

Approved:

8 November 2025

Published Online:

8 November 2025

Keywords:

Geopolitics,
Goeconomics,
Strategic Depth,
Foreign Policy,
Pakistan,
Afghanistan.

ABSTRACT

Since its independence, Pakistan has been deeply sensitive to the security and stability of Afghanistan. This concern, intertwined with a perceived threat of Indian influence, formed the basis of the country's "strategic depth" policy towards its western neighbor. Over time, this policy has undergone significant changes during the Cold War, the 1990s, and most notably after the Taliban's return to power in 2021. The main question of this study is: How has Pakistan's foreign policy, shaped by the doctrine of strategic depth towards Afghanistan, evolved since independence until 2025? Using a descriptive-explanatory method, this article tests the hypothesis that Pakistan's strategic depth policy during the Cold War was predominantly geopolitical; it combined geopolitics and ideology through its support for the Taliban in the 1990s and has since shifted towards a goeonomic orientation following the Taliban's return to power in 2021. The findings suggest that a combination of internal and external factors-including the negative security implications of supporting the Taliban, increasing insecurity in tribal areas, increasing economic and international pressures, and the emergence of China as a strategic partner-has led Pakistan to gradually redefine its approach. This evolution represents a shift from traditional strategic depth to a policy focused on economic cooperation and regional stability. The withdrawal of NATO forces and the return of the Taliban in 2021 were a practical test of this strategic evolution. While the concept of strategic depth remains embedded in Pakistan's strategic culture, the nature and means of its implementation have fundamentally changed.

Cite this article: Keyvan Hosseini, S. A. and S. M. Mousavi Kia (2025), "Pakistan's Foreign Policy towards Afghanistan Based on 'Strategic Depth' (1950-2025)", **Central Eurasia Studies**, Vol. 18, No. 2, pp. 1-28.

<http://doi.org/10.22059/jcep.2025.387914.450289>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran

Introduction: Since Pakistan's independence in 1947, it has shown a persistent sensitivity to the security and stability of Afghanistan, a concern deeply rooted in its perception of India as a regional threat. This concern has been a cornerstone of Pakistan's "Strategic Depth" doctrine, a framework for foreign policy designed to use Afghanistan as a buffer zone to balance Indian influence and enhance Pakistan's defensive capabilities. Over the decades, this doctrine has undergone significant evolution, reflecting changes in geopolitical realities, regional dynamics, and domestic pressures. These changes are particularly evident in three distinct historical phases: the Cold War period (1950s–1980s), the post-Cold War era of the 1990s, and the contemporary period after 2015, with a notable turning point after the Taliban returned to power in 2021. Understanding the evolution of this policy is critical not only for analyzing Pakistan's foreign relations but also for understanding the broader security and geostrategic complexities of South and Southwest Asia. The interaction of historical rivalries, such as the enduring tensions with India over Kashmir and the dispute over the Durand Line with Afghanistan, alongside the emerging economic imperatives and international pressures, has continually changed Pakistan's strategic approach towards its western neighbor.

Research question: The main question is: How has Pakistan's foreign policy towards Afghanistan, centered on the Strategic Depth doctrine, changed from the 1950s to 2025?

Research hypothesis: This study proposes a hypothesis that outlines three evolutionary stages of this doctrine: Pakistan's Strategic Depth policy was geopolitically driven during the Cold War, focusing on countering Soviet influence and Indian presence; in the 1990s, it combined geopolitics with ideology by supporting the Taliban to secure a friendly regime in Kabul and after the Taliban's resurgence in 2021, it shifted towards a geoeconomic orientation, prioritizing economic cooperation and regional stability over military and ideological dominance. This hypothesis suggests that the adaptations of this doctrine reflect Pakistan's responses to changing internal and external circumstances, including security challenges, economic imperatives, and the emergence of new strategic partnerships.

Methodology and theoretical framework: This research uses an explanatory methodology to test the proposed hypothesis. This approach integrates historical analysis with contemporary policy assessment, drawing on primary and secondary sources. Historical data from the Cold War era and the 1990s are examined to trace the geopolitical and ideological foundations of the Strategic Depth doctrine. Developments since 2015, especially after 2021, are analyzed to assess the shift towards geoeconomic priorities. The study uses qualitative methods, including content analysis of policy documents, official statements, and scholarly literature, to identify patterns of change in Pakistan's strategic behavior. Furthermore, the research contextualizes these developments within broader regional and international dynamics, such as NATO's withdrawal from Afghanistan, China's growing influence through the Belt and Road Initiative, and India's expanding role in Afghan affairs. This multifaceted methodology ensures a comprehensive understanding of how and why Pakistan's foreign policy has evolved over the time period covered.

Results and discussion: This analysis shows that Pakistan's strategic depth doctrine has undergone a fundamental transformation, influenced by a combination of internal vulnerabilities and external pressures. During the Cold War, this policy was rooted in geopolitical imperatives, as Pakistan aligned itself with Western powers to counter Soviet influence in Afghanistan while using the country as a defensive buffer zone against India. In the 1990s, the doctrine became a combination of geopolitics and ideology, as Pakistan supported the Taliban to establish a pro-Islamabad regime in Kabul, to secure its western borders and limit India's regional position. However, this had significant negative consequences, including increased domestic extremism, instability in tribal areas, and international isolation. After 2015 and especially after the resurgence of the Taliban in 2021, the doctrine shifted towards a geoeconomic focus. Key findings suggest that factors such as the destabilizing effects of protracted militancy, economic crises, global diplomatic pressures, and the emergence of China as a strategic partner have forced Pakistan to reconsider its approach. The withdrawal of NATO and the return of the Taliban

were a turning point in testing this shift, making a move away from traditional security-oriented strategies toward fostering economic interdependence and regional stability. Evidence of this shift includes a reduction in military support for proxy forces, an increased emphasis on trade and connectivity projects with Afghanistan, and a pragmatic acceptance of India's legitimate interests in the region, provided that these interests do not directly undermine Pakistan's security.

Conclusion: The study concludes that although the concept of strategic depth remains rooted in Pakistan's strategic culture, its implementation has changed in a way that prioritizes economic cooperation over ideological or military hegemony, representing a nuanced response to contemporary geopolitical and economic realities.

Keywords: Geopolitics, Geoeconomics, Strategic Depth, Foreign Policy, Pakistan, Afghanistan.

سیاست خارجی پاکستان در مورد افغانستان بر پایه سیاست «عمق راهبردی» (۱۹۵۰ تا ۲۰۲۵)

سیداصغر کیوان حسینی^۱، سیدمهدی موسوی کیا^۲

۱. استاد گروه روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

نویسنده مسئول: keivanhosseiny@atu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۷ تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۸/۱۷ واژگان اصلی: ژئوپلیتیک، ژئواکونومی، عمق راهبردی، سیاست خارجی، پاکستان، افغانستان.	از هنگام استقلال، پاکستان نسبت به امنیت و ثبات افغانستان حساسیت ویژه‌ای نشان داده است. این نگرانی که با درک تهدیدآمیز از نقش هند در آن کشور پیوند داشت، مبنای شکل‌گیری سیاست «عمق راهبردی» در برابر همسایه غربی شد. این سیاست در دوره‌های مختلف تاریخی از جنگ سرد تا بازگشت طالبان در سال ۲۰۲۱ دستخوش تغییر شده است. پرسش اصلی نوشتار این است که سیاست خارجی پاکستان با محوریت سیاست عمق راهبردی در برابر افغانستان، از هنگام استقلال تا سال ۲۰۲۵ چه تحولی یافته است؟ با به‌کارگیری روش توضیحی توصیفی، در پاسخ این فرضیه مطرح می‌شود که سیاست عمق راهبردی پاکستان در دوره جنگ سرد بر پایه ژئوپلیتیک استوار بود، در دهه ۱۹۹۰ ترکیبی از ژئوپلیتیک و ایدئولوژی را بازتاب داد (در قالب حمایت از طالبان) و از سال ۲۰۲۱ به بعد، با استقرار دوباره طالبان، به‌سوی مؤلفه‌ای ژئواکونومیک تغییر مسیر داده است. یافته‌ها نشان می‌دهد مجموعه‌ای از عوامل داخلی و خارجی شامل پیامدهای امنیتی منفی حمایت از طالبان، افزایش ناامنی در مناطق قبیله‌ای، فشارهای اقتصادی و بین‌المللی و نقش چین به‌عنوان شریک راهبردی، موجب بازنگری تدریجی در رویکرد پاکستان شده است. این تحول، حرکت از عمق راهبردی سستی به‌سوی سیاستی مبتنی بر همکاری اقتصادی و ثبات منطقه‌ای را آشکار می‌کند. در این میان، خروج نیروهای ناتو و بازگشت طالبان به قدرت در سال ۲۰۲۱ آزمون عملی برای این تغییر راهبردی به شمار می‌رود. بنابراین مفهوم عمق راهبردی همچنان در فرهنگ امنیتی پاکستان باقی مانده است، اما ابزارها و سرشت آن دچار دگرگونی بنیادین شده است.

استناد: کیوان حسینی، سیداصغر، سیدمهدی موسوی کیا (۱۴۰۴)، «سیاست خارجی پاکستان در مورد افغانستان بر

پایه سیاست «عمق راهبردی» (۱۹۵۰ تا ۲۰۲۵)»، *مطالعات اوراسیای مرکزی*، دوره ۱۸، شماره ۲، صص. ۱-۲۸

<http://doi.org/10.22059/jcep.2025.387914.450289>

© The Author(s).

ناشر: دانشگاه تهران

مقدمه

تحول سیاست خارجی پاکستان نسبت به افغانستان بر محور سیاست «عمق راهبردی» به عنوان یکی از موضوع‌های کانونی در مطالعات ژئوپلیتیک آسیای جنوب غربی، در حوزه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل اهمیت بسزایی دارد. درک این دگرگونی نه تنها برای تحلیل رفتار سیاست خارجی اسلام‌آباد، بلکه برای فهم پیچیدگی‌های امنیتی و راهبردی در منطقه گسترده تر آسیای جنوب و جنوب غرب آسیا اهمیت دارد. عوامل بنیادین شکل دهنده به این راهبرد شامل خط دیوراند، پیوندهای قومی و فرهنگی فرامرزی و به ویژه احساس تهدید ناشی از رقیب دیرینه، هند بوده است. در چارچوب این سیاست، افغانستان به عنوان منطقه حائل و عمق دفاعی برای جبران کاستی‌های ژئوپلیتیک پاکستان در برابر تهدیدهای هند تعریف شده است. این نگرش راهبردی که ترکیبی از عوامل تاریخی، فرهنگی، ایدئولوژیک و امنیتی است، در طول زمان به بخشی جدایی ناپذیر از فرهنگ راهبردی این کشور تبدیل شده است.

در دهه‌های اخیر، تحولات داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی متعددی کارآمدی و مطلوبیت سیاست عمق راهبردی را با پرسش‌های جدی روبه‌رو کرده است. در بعد داخلی، پیدایش گروه‌های تروریستی مانند تحریک طالبان پاکستان، گسترش ناامنی در مناطق قبایلی و تشدید تنش‌های فرقه‌ای، پیامدهای امنیتی معکوس این راهبرد را آشکار کرد و موجب شد پاکستان خود به قربانی اصلی سیاست‌های گذشته تبدیل شود. این موضوع نخبگان حاکم در اسلام‌آباد را به تدریج به سوی بازنگری در رویکرد سنتی پیش برد. همچنین تحولات منطقه‌ای مانند خروج نیروهای آمریکایی و ناتو از افغانستان و بازگشت طالبان به قدرت در سال ۲۰۲۱، به همراه ورود بازیگران جدید بین‌المللی به صحنه افغانستان، شاخص‌های پیشین را دگرگون کرد.

از دیدگاه اقتصادی نیز بحران‌های مکرر، وابستگی به کمک‌های خارجی و نیاز شدید به جذب سرمایه‌گذاری‌های بین‌المللی، پاکستان را ناگزیر به بازتعریف اولویت‌های ملی و فاصله گرفتن از سیاست‌های پرهزینه و پرخطر کرد. در این میان، مشارکت راهبردی با چین در قالب طرح راه ابریشم جدید، فرصت‌های اقتصادی نوینی را پیش رو نهاد که تحقق آن‌ها مستلزم ثبات منطقه‌ای و کاهش تنش‌ها بود. این عوامل در کنار تغییر نگرش نخبگان سیاسی پاکستان مبنی بر اینکه ثبات در افغانستان شرط لازم برای تأمین امنیت داخلی خودشان است، به تقویت گفتمان جدیدی در مورد لزوم حمایت از صلح و آشتی ملی در افغانستان انجامید.

بررسی این تحول، اهمیت علمی چندجانبه‌ای دارد. این مطالعه نه تنها به درک بهتر الگوهای

سازگاری راهبردهای کلان با تغییرهای محیط بین‌المللی کمک می‌کند، بلکه درس‌های مهمی در مورد هزینه‌ها و پیامدهای سیاست‌های مبتنی بر گروه‌های نیابتی و مداخله‌جویانه ارائه می‌دهد. از دیدگاه نظری، این تحلیل به غنای ادبیات مربوط به فرهنگ راهبردی، امنیت‌سازی منطقه‌ای و تحول سیاست خارجی می‌افزاید و نمونه‌ای بارز از چگونگی تکامل مفاهیم امنیتی در بستر متغیرهای داخلی و خارجی است. از جنبه عملی، درک این تحول به دلیل تأثیر مستقیم آن بر معادله‌های امنیتی منطقه و مسائل جهانی مانند تروریسم، مهاجرت و قاچاق مواد مخدر، برای پیش‌بینی روندهای آینده ضروری به نظر می‌رسد. بنابراین واکاوی فرایند تحول سیاست عمق راهبردی پاکستان، پنجره‌ای تحلیلی به روی پویایی‌های پیچیده روابط منطقه‌ای و عوامل مؤثر بر بازنگری در پارادایم‌های امنیتی ملی می‌گشاید. در این نوشتار با هدف تحلیل تحولات سیاست خارجی پاکستان نسبت به افغانستان در چارچوب مفهوم «عمق راهبردی»، از روش توضیحی تبیینی بهره گرفته‌ایم.

پیشینه پژوهش

در میان منابع داخلی، به موضوع عمق راهبردی و روند تحول آن در چارچوب ملاحظه‌های راهبردی پاکستان، چندان توجه نشده است. محمدعلی پور و دیگران (۱۳۹۹) در پژوهش «فرهنگ راهبردی و سیاست خارجی پاکستان در قبال افغانستان» مدعی‌اند که افغانستان در کنار هند، عنصر بنیادین هویت امنیتی ارتش پاکستان است. بر این اساس، اسلام‌آباد بقای خود را در گروه نفوذ نظامی امنیتی در افغانستان و جلوگیری از شکل‌گیری دولت مقتدر در آن کشور می‌داند. محمدنیا و پورحسن (۱۴۰۲) در مقاله «ارتش پاکستان و سیاست خارجی» تأکید می‌کنند نهادهای نظامی این کشور با کنترل سه محور مهم سیاست خارجی (موازنه‌سازی در برابر هند، مسئله دیوراند و جلوگیری از تشکیل دولت مقتدر در افغانستان) جایگاه خود را در ساختار سیاسی تثبیت کرده‌اند. عثمانی و دیگران (۱۴۰۱) در مقاله «عوامل ملی و بین‌المللی چالش‌های امنیتی افغانستان» با بهره‌گیری از نظریه امنیت باری بوزان، تأکید می‌کنند جدایی قومی مذهبی، کاهش مشروعیت دولت مرکزی و حمایت پاکستان از گروه‌های نامتقارن، عوامل اصلی تشدید ناامنی در افغانستان در سال‌های ۲۰۰۸ تا ۲۰۲۱ بوده‌اند. برخلاف منابع یادشده، نویسندگان خارجی آشکارا به نقش عامل عمق راهبردی پرداخته‌اند. رحمان (۱۴۰۳) در مقاله «سیاست عمق راهبردی در افغانستان: خاستگاه، تکامل و تجلیات عملی» با رویکردی تاریخی به تحول مفهوم «عمق راهبردی» در روابط هند و پاکستان پرداخته است. جوادی ارجمند

(۱۳۸۸) در مقاله «تحرک‌های طالبان و تأثیر آن در روابط پاکستان، افغانستان و آمریکا» چالش طالبان به‌عنوان یک گروه تروریستی در تنش میان افغانستان و پاکستان را بررسی کرده است و بر ناکارآمدی نیروهای ناتو و تغییر راهبرد آمریکا به‌سمت مذاکره با جناح‌های معتدل‌تر طالبان تأکید می‌کند. این مطالعه نشان می‌دهد که احیای طالبان، محیط امنیتی دو کشور را به عرصه رویارویی تبدیل و روابط منطقه‌ای را متأثر ساخته است. سینائی و اکبری (۱۳۹۳) در پژوهش خود با عنوان «تأثیر جمعیت علمای اسلام در پاکستان بر طالبان در افغانستان» بر نقش نهادهای مذهبی پاکستان در شکل‌گیری اندیشه و عمل طالبان متمرکز است. نویسندگان با ردّ نقش انحصاری عوامل خارجی، استدلال می‌کنند که جمعیت علمای اسلام به‌وسیله شبکه مدرسه‌های مذهبی، بیشترین تأثیر را بر مواضع و اقدام‌های طالبان داشته است. این یافته‌ها نشان می‌دهد که عمق راهبردی پاکستان فقط در بعد ژئوپلیتیک محدود نبوده است، بلکه ابعاد ایدئولوژیک عمیقی دارد که به‌وسیله نهادهای دینی به‌کار گرفته می‌شود. فاطمی‌نژاد و محمدزاده (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی جایگاه افغانستان جدید در مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای از آسیای مرکزی تا آسیای جنوبی» با به‌کارگیری نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای، استدلال می‌کنند که افغانستان با وجود شباهت‌هایش با خاورمیانه و آسیای مرکزی، به‌دلیل وابستگی‌های امنیتی و الگوهای رقابت میان هند و پاکستان، در مجموعه امنیتی آسیای جنوبی قرار می‌گیرد. به نظر آن‌ها رقابت هند و پاکستان در افغانستان، بازتابی از راهبرد عمق راهبردی اسلام‌آباد برای به‌دست‌آوردن عمق راهبردی در مقابل دهلی نو است. بنجامین و علی (۲۰۲۴) در مقاله «تجزیه و تحلیل نگرانی‌های امنیتی پاکستان و سیاست عمق راهبردی در افغانستان» استدلال می‌کنند که تحولات امنیتی منطقه‌ای، کارایی سنتی سیاست «پافشاری بر عمق راهبردی» را با تردیدهای جدی روبه‌رو کرد. پارکر (۲۰۱۹) در پژوهش «ملاحظه آشوب‌زدگی: بازبینی عمق راهبردی پاکستان در افغانستان»، ضمن تحلیل ریشه‌های ناامنی در روابط هند و پاکستان، تأثیر ارتباط سازمان اطلاعات پاکستان با گروه طالبان، بر تداوم راهبرد عمق راهبردی در افغانستان را بررسی کرده است. بر این اساس، مهم‌ترین نوآوری این نوشتار، تمرکز بر چگونگی تحول در موقعیت موضوع «عمق راهبردی» در چارچوب ملاحظه‌های راهبردی پاکستان به‌ویژه در فضای پس‌اسپتامبر است.

چارچوب مفهومی: عمق راهبردی

مفهوم «عمق راهبردی» در درجه نخست به جنبه‌های نظامی و دفاعی توانایی‌های یک دولت در جنگ برای مقابله با آثار نامطلوب طراحی‌های دشمن می‌پردازد. در حوزه مطالعات نظامی و دفاعی برداشت‌های متفاوتی از این موضوع دیده می‌شود؛ به‌ویژه این تعریف که «عمق راهبردی» به سرزمینی گفته می‌شود که در فاصله میان خطوط مقدم و هسته صنعتی یک کشور، مراکز جمعیتی، مناطق مرکزی و مکان‌های صنعت نظامی آن کشور قرار دارد و در همان حال ممکن است در چارچوب ملاحظه‌های تاکتیکی یا راهبردی بازیگر مورد نظر معنا یابد. بر این مبنا، «توانایی مبتنی بر فاصله جغرافیایی» به عنوان متغیری محوری در ملاحظه‌های دفاعی و نظامی دولت مفروض قرار داده شده و با اتکای بر فرصت‌های ایجادشده، می‌توان در صورت ضرورت «فرصت عقب‌نشینی و بازسازی نیروی نظامی خارج از محدوده تهدید و آسیب‌پذیر از سوی دشمن» را فراهم یا برای «حفاظت از دارایی‌های نظامی و زیرساخت‌های حیاتی غیرنظامی» اقدام کرد. بنابراین عمق راهبردی به «عمق دفاع در ضعیف‌ترین نقطه» براساس «مبادله‌ای میان مکان و زمان» دلالت دارد. در ضمن، در سطح‌های فراملی موضوع مورد نظر بیشتر در قالب «منطقه حائل» مورد توجه است که منظور از آن «قرارداشتن کشورهای دوست در برابر دشمنان فرضی» است و سبب می‌شود که دامنه جغرافیایی مورد نظر برای دفاع یا تهاجم گسترش یابد (Khan, 2015: 21). همگام با کاهش فزاینده تهدیدهای نظامی از نوع کلاسیک، فرصت‌های لازم برای طرح خوانش‌های گوناگون از موضوع مورد نظر شکل گرفت. عمق راهبردی در اصطلاح نظامی به منطقه یا فاصله میان خط مقدم و زمین قلب (شهرهای اصلی، مراکز صنعتی، مراکز جمعیتی و تأسیسات نظامی اصلی) اشاره دارد؛ منطقه‌ای جغرافیایی که قابلیت جذب اندام‌وار حمله مهاجم را دارد. نکته بعد به انواع عمق راهبردی مربوط است که داخلی و خارجی است. نوع نخست به گستره سرزمینی دولت مفروض (در داخل مرزهایش) اشاره دارد که مانع دستیابی نیروهای مهاجم به عمق و قلب کشور می‌شود. نوع دوم به حوزه سرزمینی در خارج از مرزها مربوط است؛ جایی که دولت‌های کوچک‌تر برای به‌دست آوردن عمق راهبردی در دریا یا با حفظ نفوذ در مناطق اطراف، اجازه می‌دهند شکاف قابل توجهی میان خط مقدم و قلب وجود داشته باشد. بر این پایه، هدف از سیاست عمق

۱ Strategic Depth

۲ trade-off between space and time a

راهبردی پاکستان در افغانستان، برخورداری از دولتی دوست و همسایه‌ای صلح‌آمیز در مرزهای غربی است (Benjamin & Ali, 2024: 1549). عمق راهبردی چندین برتری دارد:

- امنیت تقویت شده^۱، با ایجاد «منطقه حائل» در جهت دفع حمله‌های اولیه دشمن بدون ازدست‌دادن فوری دارایی‌های حیاتی؛
- انعطاف‌پذیری عملیاتی^۲ که امکان مانور بهتر نیروها را فراهم می‌کند و جابه‌جایی نیروها و منابع را در پاسخ به تهدیدهای آسان‌تر می‌کند؛
- حفاظت از منابع^۳ به‌ویژه زیرساخت‌های حیاتی در برابر حمله‌های مستقیم؛
- مقاومت در برابر حمله‌ها^۴ که به تسهیل امکان جابه‌جایی دارایی‌های نظامی و غیرنظامیان کمک می‌کند؛
- پایداری در درگیری^۵ که کارزارهای نظامی طولانی‌مدت را در پرتو اطمینان‌یافتن از محافظت از خطوط تدارکات و لجستیک آسان می‌کند؛
- برتری روانشناختی^۶ که با آشکارکردن توانایی دفاع طولانی‌مدت و انعطاف‌پذیری، از تهاجم مهاجمان بالقوه جلوگیری می‌کند.
- برنامه‌ریزی راهبردی^۷ که امکان برنامه‌ریزی نظامی و سیاسی بلندمدت را فراهم می‌کند؛
- دفاع مدنی بهبودیافته^۸ که از راه حفاظت از زیرساخت‌ها و جمعیت‌های غیرنظامی، امکان مدیریت و بازیابی بهتر تهاجم و آثار مربوط را فراهم می‌کند (Benjamin and Ali, 2024: 151).

نکته مهم دیگر اینکه، مفهوم عمق راهبردی در دوره جنگ سرد و با شروع روند استعمارزدایی، به تدریج از شاخص‌های صرف نظامی فاصله گرفت و در کنار آن، به ابزارها و منابع نرم مانند نفوذ سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز توجه شد. در این مورد به

۱ Enhanced Security

۲ Operational Flexibility

۳ Resource Protection

۴ Resilience Against Attacks

۵ Sustainability in Conflict

۶ Psychological Advantage

۷ Strategic Planning

۸ Improved Civil Defense

سازوکارهایی مانند تقویت و تشویق روندهایی برای استقرار دولت‌های هم‌سو، تلاش برای جلب دوستی ملت‌ها و دولت‌ها از راه همکاری‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، گسترش نفوذ مبتنی بر رضایت، نفوذهای اطلاعاتی اشاره شده است. به این ترتیب، تحول مفهومی عمق راهبردی، مسیر را برای کاربست آن در حوزه مطالعات سیاسی و بین‌المللی فراهم کرد، اتفاقی که در روند تکامل رشته روابط بین‌الملل، جدید نیست و در دوره‌های مختلف در قالب «وام‌گرفتن از حوزه‌های مطالعاتی»، به ویژگی اصلی این رشته تبدیل شده است.

عوامل مؤثر بر هویت‌یابی «عمق راهبردی» در تفکر راهبردی پاکستان

سیاست خارجی پاکستان نسبت به افغانستان، به‌ویژه پس از استقلال در سال ۱۹۴۷، همواره در تأثیر مفهوم محوری «عمق راهبردی» شکل گرفته است. این مفهوم در هسته خود ناظر بر ضرورت ایجاد یک افغانستان دوست، زیر نفوذ و غیرمتعهد به هند، برای تأمین امنیت وجودی پاکستان در برابر تهدیدهای هند است (محمدعلی پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۷۰). هویت‌یابی این راهبرد فراتر از یک انتخاب ژئوپلیتیک، محصول درهم‌تندگی پیچیده‌ای از عوامل تاریخی، ایدئولوژیک، نهادی و امنیتی است که از ابتدای شکل‌گیری استقلال، سرشت سیاست‌گذاری اسلام‌آباد را تعریف می‌کند. ریشه‌های عمق راهبردی را باید در ترومای زایش پاکستان جست؛ «نهادینه‌شدگی بنیان‌های روانی نوعی امنیت‌سازی تهاجمی» که به احساس محاصره جغرافیایی به‌وسیله هند بزرگ‌تر و قدرتمندتر و ناامنی ناشی از مرزهای نامشروع پنداشته‌شده (به‌ویژه خط دیوراند با افغانستان و درگیری کشمیر با هند) دامن می‌زد (Cohen, 2001: 13). تقسیم هند از نگاه اسلام‌آباد، فرایندی ناقص و مغرضانه بود که پاکستان را با کمبود منابع، نهادهای ضعیف و مرزهای ناامن رها کرد. در این میان، مرز غربی با افغانستان به‌عنوان «پرمخاطره‌ترین مرز به ارث‌رسیده از راج‌ها» برآورد می‌شد (محمدعلی پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۷۹). بنابراین از سوی رهبران پاکستان نوپا جست‌وجو برای عمق راهبردی در افغانستان، به‌عنوان پاسخی به این کمبود ساختاری برآورد شد (Tripodi, 2011). البته تجربه جنگ‌های متعدد با هند (۱۹۴۸، ۱۹۶۵، ۱۹۷۱، ۱۹۹۹) نیز این باور را تقویت کرد که بقای پاکستان در گرو مدیریت تهدید شرقی با ایجاد عمق در غرب (افغانستان) است.

مورد بعد، «نظریه دو ملت» به عنوان مبنای ایدئولوژی رسمی پاکستان است. بر این پایه، مسلمانان شبه‌قاره ملتی جدا از هندوها و نیازمند به وطن مستقل دانسته برآورد شدند

(Haqqani, 2005: 159). در این زمینه، این نظریه به عنصری هویت‌ساز در فرهنگ راهبردی پاکستان تبدیل شده است و در این چارچوب، افغانستان بخشی از حوزه نفوذ طبیعی و ایدئولوژیک پاکستان به‌عنوان «موطن مسلمانان جنوب آسیا» برآورد می‌شود. بنابراین هرگونه نفوذ هند در کابل، نه تنها تهدیدی امنیتی، بلکه نقض غرض ایدئولوژیک نظریه دو ملت و تهدیدی برای مشروعیت وجودی پاکستان محسوب می‌شود (Lavoy, 2005: 7). ناگفته نماند که در روایت ویژه پاکستانی، اسلام به‌مثابه ابزاری برای تقویت پیوندهای فرامرزی با گروه‌های قومی مذهبی (به‌ویژه پشتون‌ها) و مشروعیت‌بخشی به مداخله‌ها در افغانستان تبدیل شد.

نکته بعد به وجه «به‌شدت نظامی‌گرای فرهنگ راهبردی پاکستان» مربوط است. ارتش و سرویس اطلاعاتی آن خود را حافظ اصلی موجودیت پاکستان و ضامن امنیت ملی در برابر تهدید هند می‌دانند (Paul, 2014: 89) و با انحصار تصمیم‌گیری در حوزه‌های امنیت ملی و سیاست خارجی راهبردی، عمق راهبردی را به‌مثابه «آیینی نهادینه‌شده» ترویج کرده‌اند. دلایل این محوریت عبارت‌اند از: ۱. باور به کارآمدی: مداخله در افغانستان راهکار مؤثرتری نسبت به دیپلماسی سنتی برای مهار هند پنداشته می‌شود؛ ۲. توجیه بودجه و نقش: تداوم تهدید هند و لزوم عمق راهبردی، مشروعیت بودجه کلان نظامی و نقش سیاسی ارتش را تضمین می‌کند؛ ۳. ناتوانی مدنی: ضعف ساختاری دولت‌های مدنی در کنترل ارتش و ارائه راهکارهای جایگزین، فضای مداخله‌گری نظامیان را بازگذاشته است. شایان توجه است که نگرش یادشده و وجود نفوذ نظامی نتیجه آن، در دوره‌های حکومت غیرنظامی نیز همچنان جاری و باقی مانده است (بزرگزاده و نوری ساری، ۱۳۹۶: ۱۴۰). عامل تعیین‌کننده دیگر، «ترس عمیق از محاصره راهبردی به‌وسیله هند» است، نگرانی که در پی حضور و نفوذ فزاینده هند در افغانستان پس از سال ۲۰۰۱ تشدید شد (محمدعلی‌پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۸۸). اسلام‌آباد هند را به پی‌جویی تضعیف خود با استفاده از افغانستان به‌عنوان پایگاهی برای حمایت از شورش‌های جدایی‌طلب در بلوچستان، متهم کرده است. در نتیجه، کنترل افغانستان به‌وسیله گروه‌های وابسته (مانند طالبان)، راهکاری برای سدکردن نفوذ هند و جلوگیری از ایجاد «جبهه دوم» در غرب برآورد شده است (Rashid, 2008: 110).

انگیزه «نقش‌آفرینی پاکستان به‌عنوان بازیگری دوری‌ناپذیر در حل بحران‌های منطقه» به متغیر اثرگذار دیگری اشاره دارد؛ آنچه سیاست حفظ نفوذ در افغانستان به‌وسیله گروه‌هایی مانند طالبان را در پی داشت (بزرگزاده و نوری ساری، ۱۳۹۶: ۱۵۴). در این زمینه، پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱، پاکستان «بازی دوگانه» خود را ادامه داد تا هم از مزایای همکاری با آمریکا

بهره‌مند شود و هم نفوذ بر طالبان را حفظ کند (Waldman, 2010: 4). عامل دیگر، «چالش پشتون‌ها و خط دیوراند» به عنوان درگیری تاریخی بر سر خط مرزی دیوراند است که در تداوم راهبرد عمق راهبردی نقش آفرین بوده است (محمدعلی‌پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۷۹). در شرایطی که کابل همواره از حق تعیین سرنوشت پشتون‌های آن‌سوی خط حمایت کرده است، پاکستان نیز با حمایت از گروه‌های مذهبی افراطی در افغانستان (به‌جای گروه‌های قوم‌گرای پشتون) در پی تضعیف ادعاهای سرزمینی کابل و خاموش کردن جریان‌های جدایی طلب پشتون در خاک خود بوده است (Waldman, 2010: 5).

روند شکل‌گیری سیاست راهبردی «قراردادن افغانستان در قالب عمق راهبردی»

روند شکل‌گیری سیاست راهبردی «قراردادن افغانستان در قالب عمق راهبردی» از اواخر دهه ۱۹۸۰، فرازهای تاریخی ویژه‌ای داشته است:

— دوره‌های مخالفت افغانستان با خط دیوراند

سر مورتیمر دیوراند در سال ۱۸۹۳ به نمایندگی از دولت بریتانیا و در جهت عملیاتی‌کردن این باور راهبردی که «افغانستان به عنوان خط دفاعی شبه‌قاره هند و دولت حائل میان بریتانیا و روسیه تزاری» است؛ خطی مرزی به طول ۲۶۴۰ کیلومتر میان افغانستان و هند بریتانیا ترسیم کرد (Choudhary, 2012: 809). این مرز با تقسیم مناطق قبایلی پشتون و بلوچستان، گروه‌های قومی دو سوی مرز را جدا کرد (Kakar, 2012: 123). موافقت‌نامه خط دیوراند را که از سال ۱۹۴۹ افغانستان رد کرد؛ به مجموعه‌ای از تنش میان کابل و اسلام‌آباد (حتی در چهره لشکرکشی حدود پنج هزار جنگ‌جوی افغان در سال ۱۹۵۰) دامن زد (Ahmad et al., 2011: 389). حتی مخالفت افغانستان با عضویت پاکستان در سازمان ملل (۱۹۴۷) را در پی داشت (Fair, 2014: 321).

— حمایت کابل از قیام جدایی طلبان بلوچ در پاکستان

پس از تشکیل پاکستان، افغانستان در جهت حمایت از آرمان پشتونستان (به‌ویژه از زاویه زیرسؤال‌بردن خط دیوراند) از شورش‌های قبیله‌ای در پاکستان پشتیبانی کرد (Fair, 2014: 323). در پی قدرت‌گرفتن محمد داود خان (۱۹۷۳)، موضوع پشتونستان دوباره اوج گرفت که تنش نظامی را نیز در مرزهای دو کشور موجب شد و البته این بحران با استقرار گسترده

نیروهای پاکستانی در نقطه مرزی پاراچنار پایان یافت (Khan, 2010: 23).

— تأثیرپذیری از فضای جنگ سرد محور ناظر بر روابط قدرت‌های بزرگ

به‌طور منطقی، در دوره جنگ سرد چارچوب روابط متقابل میان پاکستان، افغانستان (و هند) از الگوی همکاری و رقابت میان قدرت‌های بزرگ تأثیر می‌گرفت. در این میان، از جمله پیوستن اسلام‌آباد به پیمان‌های سیتو و سنتو، زمینه‌ساز حمایت مسکو از موضع افغانستان (به‌ویژه در دوره داوود) در برابر دولت پاکستان شد (Abbas, 2023: 18). در این زمینه و در پی مداخله نظامی اتحاد شوروی در افغانستان در ۲۵ دسامبر ۱۹۷۹، فرصت لازم برای فعال‌سازی نوعی «سیاست رو به جلو» در افغانستان، در اختیار اسلام‌آباد قرار گرفت؛ جهت‌گیری که بر مبنای «بهره‌گیری از مبارزان اسلام برای رویارویی با اشغالگران» این کشور شکل گرفت. در واقع، «دستیابی بلندمدت به عمق راهبردی» در افغانستان را در نظر داشت. بعد از شناسایی و سازماندهی هفت حزب مجاهد افغان به‌وسیله «سازمان اطلاعات نظامی پاکستان» و دریافت کمک و مهمات از ایالات متحد و عربستان سعودی، جبهه متشکل از مجاهدان اسلام‌گرا برای مقابله با نیروهای نظامی شوروی در پیشاور پایه‌گذاری و مستقر شد. ناگفته نماند که به‌تقریب ۳۵ هزار مبارز مسلمان دیگر نیز در پاکستان مستقر شدند که عبدالله عزام و اسامه بن لادن برجسته‌ترین چهره‌های آن بودند (Jaffrelot, 2015: 241). به این ترتیب، روند قرارداد «عناصر هندی» در سیاست پاکستان در برابر افغانستان، نشانه‌هایی از تحولات در دوره جنگ سرد را نیز به همراه داشت (Khan, 2010: 172).

— تحکیم سیاست «عمق راهبردی» در سایه «پدیدارشدن طالبان»

فروپاشی اتحاد شوروی و تخلیه افغانستان از نیروهای نظامی آن، سبب تبدیل شدن این چالش به بحرانی بین‌المللی شد (Rubin, 2002: 5). تمایل پاکستان برای همکاری دوجانبه با افغانستان به تصرف کابل به‌وسیله مجاهدان در سال ۱۹۹۲ برمی‌گردد. رئیس‌جمهور وقت افغانستان به‌دلیل مفاد حساسی مانند مسائل مرزی، از امضای توافق‌نامه پیشنهادی خودداری کرد. در دوران رژیم طالبان، وزیر کشور پاکستان، «شورای رهبری موقت امارت اسلامی» را تشکیل داد و یک پروتکل همکاری امنیتی میان دو کشور ارائه داد، این موضوع در مذاکرات اولیه رد شد (Rizwan and Other, 2021: 3).

به این ترتیب، پاکستان حمایت خود را از مجاهدان به طالبان تغییر داد. در سایه حمایت

مالی و نظامی آن، نزدیک به ۹۵ درصد از خاک افغانستان در کنترل این گروه قرار گرفت. با تأسیس امارت اسلامی طالبان در سال ۱۹۹۶، افغانستان به پایگاهی کاربردی برای شبه‌نظامیان طرفدار پاکستان و پناهگاهی برای گروه‌های تروریستی بین‌المللی تبدیل شد. در این شرایط، پاکستان ناکامی در تأمین هدف‌هایش از راه مجاهدان را مترادف با «نفی منافع مشروع» خود در افغانستان برآورد کرد و در جست‌وجوی فرصتی مناسب برای جبران آن بود (Rubin, 2002).

حمایت فوری اسلام‌آباد از این گروه و برقراری روابط راهبردی عمیق با آن، در کنار اثرپذیری از عواملی مانند شرایط داخلی افغانستان^۱ با تجربه‌های تاریخی و با برداشت پاکستان از واقعیت‌های ژئواستراتژیک منطقه‌ای و بین‌المللی هم‌خوانی کامل داشت. به این ترتیب، طالبان به ابزار راهبردی ایده آل برای به «کمینه‌رساندن نفوذ هند» در افغانستان (Khan, 1998: 7) و پایان‌دادن به ادعای کابل در مورد خط دیوراند تبدیل شد (Maley, 2002: 7). برخی تحلیلگران مدعی شده‌اند که تمرکز پاکستان بر ایجاد نفوذ سیاسی و ایدئولوژیک از راه حمایت از گروه طالبان (به‌عنوان دولتی هم‌سو با منافع مطلوب خود)، نشانگر تغییر از «عمق راهبردی فیزیکی» به «عمق راهبردی نرم و ایدئولوژیک» بود که در آن، کنترل افغانستان نه فقط برای ایجاد حائل جغرافیایی، بلکه برای پیشبرد منافع ژئوپلیتیک پاکستان در رویارویی با هند و تضمین امنیت وجودی آن تعریف می‌شد (دهشیار و محمودی، ۱۳۸۹: ۸۷).

— یازدهم سپتامبر؛ پیگیری سیاست عمق راهبردی در سایه «راهبرد پوشش خطرپذیری / محافظه‌کارانه»

همان‌گونه که مشخص شد، سرشت سیاست «عمق راهبردی» پاکستان در برابر تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی، با دگرگونی‌هایی روبه‌رو شد. در این زمینه، رخداد سپتامبر ۲۰۰۱ و در پی آن، تصمیم قطعی آمریکا برای سرکوب جریان تروریستی طالبان در افغانستان، سیاست عمق راهبردی پاکستان را با چالش جدیدی روبه‌رو کرد. آنچه می‌توان در قالب نوعی راهبرد پوشش خطر / محافظه‌کارانه تعبیر کرد: حمایت از طالبان در کنار همراهی و پیوند با ائتلاف جهانی علیه تروریسم که ایالات متحد شکل داده بود (Rizwan et al., 2021:3).

۱. در این مورد به ناتوانی گلبدین حکمتیار در بیرون‌راندن برهان‌الدین ربانی از کابل، نیز به‌عنوان عاملی اثرگذار بر سیاست پاکستان اشاره شده است.

به بیانی، سیاست حمایت از طالبان در سال‌های ۱۹۹۴ تا ۲۰۰۱، بیشتر نتیجه فرایندها و برداشت‌های داخلی بود که با عوامل و ورودی‌های خارجی نیز هماهنگی داشت. تصمیم به تغییر جهت اصولی در فضای بعد از ۱۱ سپتامبر، بیشتر نتیجه ملاحظه‌های خارجی و بخش‌هایی از دستگاه تصمیم‌سازی و تاحدودی در تناقض با ورودی‌های داخلی و فرهنگ راهبردی آن کشور برآورد می‌شد (Cohen, 2013: 56). با وجود این، رخداد سپتامبر، پاکستان را دوباره در مرکز توجه ایالات متحد قرار داد. این دولت با استفاده از فرصت پیش‌آمده، ضمن دفع تهدید جدی آمریکا، می‌توانست از توجه و حمایت آن برخوردار شود (Bashir, 2023: 105). در این مورد به شعار «اول پاکستان» ژنرال مشرف اشاره شده است که به‌عنوان مبنای سیاست خارجی این دولت بعد از یازدهم سپتامبر، در عمل جداسازی پاکستان از گروه‌ها و جنبش‌های اسلامی در دیگر کشورها برآورد می‌شد. این رویکرد به معنای رهاسازی موقت یکی از عناصر اساسی فرهنگ راهبردی این دولت بر محور «دفاع از جریان‌های اسلامی و استفاده از آن‌ها به‌عنوان ابزاری برای پیشبرد هدف‌های مطلوب» دانسته می‌شد. در پرتو آن، هدف‌های مشرف بر محور بهره‌آقتصادی و حفاظت از توان هسته‌ای به میزان قابل ملاحظه‌ای تحقق یافت. در همان حال، آمریکا فشار زیادی به پاکستان وارد می‌کرد تا از نفوذ خود بر طالبان برای متقاعدکردن آنان به تحویل اسامه بن لادن استفاده و اردوگاه‌های تروریست‌ها در افغانستان و پاکستان را تعطیل کند (Rasanayagam, 2003: 220). در این شرایط به‌ویژه از بعد افت جایگاه اسلام‌آباد در چارچوب اولویت‌های منطقه‌ای بوش و نیز ناخشنودی کشورهای منطقه از سیاست آن در مورد افغانستان، مقام‌های اسلام‌آباد با واقعیت «ضرورت پایان به رابطه با طالبان» روبه‌رو شدند (Guihong, 2003: 90).

در این میان، تهدید هند متفاوت بود؛ زیرا اسلام‌آباد گسترش روزافزون حضور هند در افغانستان را نوعی «تهدید وجودی» برای خود می‌دانست. تصمیم پاکستان به همراهی با جریان مبارزه با تروریسم، نه تنها تاحد زیادی با «ضرورت تاریخی توازن طلبی در برابر هند» به‌عنوان بخش مهم فرهنگ راهبردی این دولت هم‌جهت بود؛ دست‌کم می‌توانست بخشی از روابط رو به رشد آمریکا با هند را نیز متوقف کند (Schaffer, 2004: 74). در این مورد، تحول و «تغییر راهبردی در روابط آمریکا و هند» قابل توجه است: از اواخر دهه ۱۹۹۰، روابط میان این دو از ابعاد تجاری با شرایط نوپدیدی روبه‌رو شد، به‌گونه‌ای که از سطح «دموکراسی‌های بیگانه» (دوران جنگ سرد) به سوی «دموکراسی‌های متعهد» (پس از جنگ سرد) تغییر کرد (Kux,

64: 2000).^۱ در بستر زمینه‌سازی برای تقویت مشارکت هند با سیاست مبارزه با تروریسم، این دولت نیز تأکید داشت که با حضور پاکستان، این سیاست منحرف می‌شود (Khan, 2007: 27). افزون بر مسئله «توسعه حضور هند در افغانستان»، الگوی رفتاری آمریکا نیز قابل توجه است. برخلاف هیجان و جدیت اولیه این دولت برای پیشبرد هدف‌های سیاست مبارزه با تروریسم، به تدریج این سیاست کلان رو به افول گذاشت؛ وضعیتی که به تدریج سبب تزلزل و تردید در دیگر شریک‌ها نیز شد. در این میان، پاکستان به صورت هوشمندانه، بازی دوگانه خود را در افغانستان و در برابر آمریکا از سر گرفت. این رفتار در کنار تداوم بهره‌مندی از مزایای حضور در ائتلاف مبارزه با تروریسم، نمادی از بازگشت به سیاست سنتی هم بود (Ahmed, 2022: 6). ناگفته نماند که تغییر یادشده از نظر جامعه بین‌المللی و به‌ویژه ایالات متحد دور نماند و سبب انتقاد از الگوی رفتاری این دولت در زمینه ارتباط و حمایت از طالبان می‌شد. در این مورد، برخی گفته‌اند که در اثر بازی دوگانه و جدیت نداشتن پاکستان در مبارزه با تروریسم، آمریکا بار دیگر به هند روی آورد. معامله هسته‌ای دو کشور در عمل مشارکت آمریکا با پاکستان را به شدت متأثر ساخت (Schaffer, 2011: 78).

— پیوند راهبردی میان «تهدید هند» با ضرورت سیاست عمق راهبردی

نگرش تهدیدمحور نسبت به نقش هند، در کنار نقش داشتن در عرصه شکل‌گیری عمق راهبردی در تفکر امنیتی اسلام‌آباد، به‌نوعی به روند تاریخی در این ارتباط به‌ویژه از زمان خروج بریتانیا از هند نیز اشاره دارد. در این زمینه، به تقریباً تا سال ۲۰۰۷ هدف‌های هند در افغانستان در چند مورد خلاصه می‌شد که همه بر پاکستان تمرکز داشت: حمایت از دولت‌های غیردینی و ملی‌گرا برای افزایش نفوذ در افغانستان، استفاده از افغانستان برای دسترسی به کشورهای آسیای مرکزی در جهت مدیریت دیپلماسی انرژی، جلوگیری از دخالت پاکستان در افغانستان و خنثی کردن دولت اسلام‌گرا و نزدیکی‌های ایدئولوژیک آن با پاکستان (Ahmad &

۱. در این زمینه به چند مورد اشاره شده: نخست، آمریکا روابط با هند را به صورت جامع و نهاده‌ای متنوعی شامل تعامل تجاری گفت‌وگوهای سیاسی و تبادل نظامی توسعه داد؛ دوم، سیاست جدیدی را در برابر درگیری کشمیر در پیش گرفت که خواستار احترام و تشویق گفت‌وگوی مستقیم هند و پاکستان و مخالفت با به‌کارگیری زور برای حل اختلاف‌ها بود و مطلوبیت چندی برای پاکستان نداشت؛ سوم برای هند یک نقش پیشرو و برتر در جنوب آسیا و حتی فراتر از آن قائل بود و همکاری با هند در موضوع‌های بین‌المللی را توسعه داد؛ چهارم هند به بزرگ‌ترین دریافت‌کننده کمک‌های توسعه‌ای آمریکا در جنوب آسیا تبدیل شد (Guihong, 2003: 99-100). کمک ایالات متحد به هند در سال مالی ۲۰۰۰ به ۱۷۰ میلیون دلار رسید که دومین در آسیا پس از اندونزی و به تقریب ۴۵ برابر کمک به پاکستان (حدود ۳۰۷۸ میلیون دلار) بود.

161 (Bhatngar, 2007). بر این پایه، از دیدگاه پاکستان «مهار نفوذ هند»، از «محاصره خصمانه» افغانستان به وسیله رقیبان سرسخت» جلوگیری می‌کرد (Usman, 2009: 107).

دلایل تضعیف سیاست «عمق راهبردی» در تفکر راهبردی پاکستان

سیاست عمق راهبردی به تدریج سبب بروز یا تقویت چالش‌هایی شد؛ آنچه سرانجام به حذف یا تضعیف شدید موقعیت سیاست مورد اشاره منجر شد:

— پیامدهای ویرانگر داخلی: تهدید امنیت ملی از درون

اجرای سیاست عمق راهبردی، به‌ویژه از دهه ۱۹۸۰، پیامدهایی برای ساختار داخلی پاکستان به همراه داشت. حمایت بی‌قید و شرط از گروه‌های جهادی در افغانستان، فضای داخلی پاکستان را به شدت ایدئولوژیک و افراطی کرد. ترویج گفتمان جهادی و تزریق منابع به مدرسه‌های دینی تندرو، زمینه را برای رشد بی‌سابقه سازمان‌های مذهبی افراطی فراهم کرد. این روند توازن قومی و فرقه‌ای شکننده پاکستان را به شدت مختل کرد و بستر مناسبی برای رشد گروه‌های تروریستی داخلی مانند تحریک طالبان پاکستان ایجاد کرد (محمدعلی پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۸۷). البته دولت برای مهار این پدیده تلاش‌هایی کرد، از جمله تصویب «قانون مبارزه با تروریسم» در سال ۱۹۹۷، اما بیشتر این اقدام‌ها شکست خوردند. نبود گفت‌وگوی ملی فراگیر در مورد ریشه‌های افراط‌گرایی و خشونت و فقط اتکا به راهکارهای امنیتی، مانع حل ساختاری این مشکل شد. در واقع، ابزارهای استفاده‌شده برای تحقق عمق راهبردی در خارج (گروه‌های جهادی)، به تهدیدی جدی برای امنیت و انسجام داخلی پاکستان تبدیل شدند. گروه‌های تروریستی پرورش‌یافته در چارچوب این سیاست، مانند تحریک طالبان پاکستان نیز به اصلی‌ترین تهدید امنیتی برای خود پاکستان تبدیل شدند. این گروه‌ها که زمانی ابزار پیشبرد منافع اسلام‌آباد در افغانستان محسوب می‌شدند، حمله‌های مرگ‌بار خود را متوجه خاک پاکستان کردند. ناتوانی طالبان افغانستان (حتی پس از به‌دست‌آوردن قدرت) یا تمایل نداشتن آنان برای کنترل فعالیت‌های این گروه‌های تروریستی در خاک افغانستان، امنیت مرزهای غربی پاکستان را به شدت تهدید می‌کرد (فاطمی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۶۸).

تعارض میان سیاست حمایت از طالبان و «تصویر» اسلام‌آباد

سیاست طرفدارانه پاکستان نسبت به طالبان، در صحنه منطقه‌ای و بین‌المللی نیز برای این

کشور هزینه‌های سنگینی به بار آورد. اسلام‌آباد در مشروعیت‌بخشی بین‌المللی به طالبان و ارائه تصویری معتدل از آنان ناکام ماند. این موضوع نشان‌دهنده شکاف عمیق میان تصویرهای راهبردی پاکستان از منافع خود در افغانستان و واقعیت‌های سیاسی و امنیتی منطقه بود. حمایت پاکستان از طالبان، روابط این کشور را با همسایگان مهمی مانند ایران و کشورهای آسیای مرکزی نیز در تأثیر منفی قرار داد و به انزوای نسبی آن در منطقه منجر شد. همچنین سیاست دوگانه اسلام‌آباد (همکاری ظاهری با غرب در مبارزه با تروریسم و حمایت پنهانی از طالبان) موجب بی‌اعتمادی فزاینده ایالات متحد و متحدان غربی شد. این تناقض در عمل، جایگاه بین‌المللی پاکستان را تضعیف و توانایی آن را در جلب حمایت جهانی برای اولویت‌های امنیتی خود محدود کرد (دهشیار و محمودی، ۱۳۸۹: ۹۷-۹۵).

هماهنگی راهبردی پاکستان و چین

در گذشته، سیاست‌های چین و پاکستان در مورد افغانستان با یکدیگر در تضاد بود. دلیل اصلی آن به حمایت اسلام‌آباد از گروه‌های شبه‌نظامی مانند طالبان و شبکه حقانی بازمی‌گشت. چین این گروه‌ها و دیگر گروه‌های افراطی مذهبی را تهدیدی برای ثبات سین‌کیانگ و منطقه می‌دانست.^۱ اما به تدریج، مجموعه عواملی به تغییر این شرایط منجر شد: نیاز اسلام‌آباد به کمک‌های قدرت‌های بزرگ و نهادهای اقتصادی و پولی بین‌المللی برای کاهش مشکلات اقتصادی فزاینده که ضریب آسیب‌پذیری در برابر دیگر بازیگران را نیز تشدید می‌کرد (Samad, & Khan, 2023: 45)، سرمایه‌گذاری و نفوذ قابل توجه هند (در هماهنگی با آمریکا) در افغانستان، دخالت در امور داخلی افغانستان (به‌عنوان عمق راهبردی) که هم به ناامنی و تنش در منطقه دامن زد و هم به محدودیت‌های اسلام‌آباد برای شکل‌دادن به آینده همسایه غربی، دلالت داشت. پاکستان به‌سوی «مشارکت راهبردی جامع و مبتنی بر اعتماد» با چین کشیده شد؛ ابتکاری که به باور رهبران دو دولت، در کنار آثار ثبات‌آفرین در افغانستان، می‌توانست برای امنیت منطقه‌ای نیز دستاوردهای سازنده‌ای به همراه آورد (Wolf, 2020: 693). چین از سیاست‌های پاکستان در افغانستان به‌ویژه در برابر فشارهای ایالات متحد دفاع کرد و هم‌زمان در پی شکستن بن‌بست دیپلماتیک میان مقام‌های اسلام‌آباد و کابل برآمد. به این

۱. به باور برخی تحلیلگران، چین هرگز پاکستان را به دلیل حمایت از طالبان و القاعده که فعالیت آن‌ها در منطقه دلیل اصلی حضور نیروهای ناتو و ایالات متحد است، مخاطب نقد و سرزنش قرار نداد (Samad, & Khan, 2023).

ترتیب، افغانستان به صحنه سرمایه‌گذاری گسترده چین و پاکستان در عرصه‌های مختلف اقتصادی، نظامی، حمل و نقل و آموزشی و دیگر کمک‌های بشردوستانه تبدیل شد.^۱ می‌توان گفت این دو کشور تصمیم گرفتند که افغانستان جدید را به «حلقه اصلی پیوندبخش» میان خود تبدیل کنند.

تحول فرهنگ راهبردی پاکستان در برابر افغانستان: از عمق راهبردی به پیوند امنیتی

فرهنگ راهبردی پاکستان از دهه ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۵ بر سه پایه استوار بود: درک هند به‌عنوان تهدید وجودی که سیاست خارجی اسلام‌آباد را شکل می‌داد (Cohen, 2004: 78)، برآورد افغانستان به‌عنوان «عمق راهبردی» برای جلوگیری از محاصره دوجبهه به‌وسیله هند (Hussain, 2010: 92) و به‌کارگیری گروه‌های نیابتی مانند طالبان برای مهار نفوذ دهلی نو در کابل (Rashid, 2008: 41). جهت‌گیری یادشده به چالش‌هایی نیز منجر شد؛ مانند افزایش ۴۰۰ درصدی حمله‌های تروریستی در خاک پاکستان در سال‌های ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۴، کشته‌شدن ۷۰۰ هزار غیرنظامی و تحریم‌های بین‌المللی مانند قرارگیری در فهرست خاکستری اف‌ای‌تی‌اف که دسترسی این دولت به بازارهای مالی جهانی را تهدید می‌کرد (South Asia Terrorism Portal, 2018: 9; FATF, 2018).

در سال ۲۰۱۵، سازمان اطلاعات پاکستان (آی‌اس‌آی) توافق‌نامه بی‌سابقه‌ای با اداره امنیت ملی افغانستان در مورد اشتراک‌گذاری اطلاعات و عملیات هماهنگ علیه شبه‌نظامیان طالبان امضا کرد. این یادداشت تفاهم شامل مفادی برای پاکستان برای آموزش و تجهیز افسران اداره امنیت ملی بود. این حمایت به‌طور معناداری افزایش نیافت. این توافق‌نامه نشان می‌داد که روابط دوستانه امکان‌پذیر است، اما به‌ویژه از نظر نظامی، دوام زیادی نداشت (Rizwan et al., ۲۰۱۷).

۱. برای نمونه، تجارت چین و افغانستان ۲۷٫۱ میلیون دلار در سال ۲۰۰۳، ۶۹٫۳ دلار در سال ۲۰۱۲، ۵۴۴ میلیون دلار در سال ۲۰۱۷ و ۱٫۱ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۹ افزایش یافت. در این ارتباط، کسانی نیز مدعی‌اند که چین می‌خواست افغانستان را زیر پوشش سیاسی و اقتصادی خود قرار دهد. در این مورد، کمک آن به عضویت کابل در بانک سرمایه‌گذاری زیرساخت آسیا و سازمان شانگهای قابل توجه است. در مورد پاکستان نیز در سال ۲۰۱۹ این دولت «سیستم یکپارچه مدیریت تجارت حمل و نقل» را در مرز تورخم ایجاد کرد تا مرز دو کشور را برای تجارت شبانه‌روزی آماده نگه دارد. در دسامبر ۲۰۱۹، کابینه پاکستان واردات پنبه از آسیای مرکزی از راه افغانستان را تصویب کرد. هر دو همسایه درحال توسعه یک طرح برق‌آبی ۱۵۰۰ مگاواتی در کندر بودند که چین برای تأمین برق پاکستان تأمین مالی می‌کرد (Bashir, 2023). جمهوری‌های آسیای مرکزی نیز درحال ایجاد طرح‌های مربوط به اتصال و انرژی با پاکستان و افغانستان در ترتیبات دوجانبه و چندجانبه بودند. این طرح‌های فرامرزی ارتباط این دو با جمهوری‌ها را بهبود می‌بخشید.

(2021: 3)

به تدریج از سال ۲۰۱۶ مقام‌های نظامی و امنیتی نسبت به ضرورت بازتعریف رویکرد یادشده موضع گرفتند. در این زمینه، به مواردی از اسناد داخلی ارتش پاکستان اشاره شده است که نشانگر تقویت این باور بود که «طالبان امنیت پاکستان را بیش از هند تهدید می‌کنند» (Afzal, 2022: 96). در این زمینه، سخنان ژنرال قمر جاوید باجووا، رئیس ستاد ارتش در کالج دفاع ملی در نوامبر ۲۰۲۰ قابل توجه است: «ثبات افغانستان پیش شرط انکارناپذیر امنیت پاکستان است. باید این واقعیت را بپذیریم که بی‌ثباتی در کابل، خشونت را به سراسر مرزهای ما صادر می‌کند» (ISPR, 2020).

زمینه‌های عملی تغییر این گفتمان که در دولت عمران خان (۲۰۱۸-۲۰۲۲) شکل گرفت، این دیدگاه را به سیاست عملی تبدیل کرد. وی در نخستین سفر رسمی به کابل (نوامبر ۲۰۲۰) اعلام کرد: «رقابت نیابتی در افغانستان به سود هیچ کشوری نیست. آینده منطقه در گرو همکاری اقتصادی است، نه جنگ» (Express Tribune, 2020). شواهد عینی نیز کاهش حمایت نظامی را تأیید می‌کرد؛ از جمله گزارش گروه نظارت شورای امنیت سازمان ملل (۲۰۲۱) نشان داد کمک‌های لجستیکی پاکستان به طالبان نسبت به سال ۲۰۱۸ تا ۶۰ درصد کاهش یافته است (UNSC, 2021: 7).

هم‌زمان با این تحول راهبردی (هرچند ناتمام)، یعنی گذار پاکستان از الگوی کهنه «رقابت نیابتی» به درکی نوین از رابطه میان ثبات افغانستان با امنیت ملی خود، همچنان موانعی نیز جریان داشت؛ از جمله بی‌اعتمادی تاریخی کابل به اسلام‌آباد که تا سقوط دولت اشرف غنی در سال ۲۰۲۱ تداوم داشت. وجود ناهماهنگی در میان نهادهای سیاست‌گذار پاکستانی، چنانکه وزارت خارجه بر دیپلماسی صلح تأکید داشت. در برابر، در ساختار امنیتی و نظامی همچنان بخش‌هایی در پی همکاری با گروه‌هایی مانند حقانی برای حفظ اهرم‌های نفوذ در افغانستان بودند (International Crisis Group, 2022: 12).

خروج آمریکا و ناتو از افغانستان؛ پیامدهای امنیتی برای پاکستان

پاکستان به‌طور قابل توجهی در سازماندهی توافق ایالات متحد با طالبان در فوریه ۲۰۲۰ نقش داشت. در واقع می‌خواست نقش بازیگری تسهیل‌کننده در مذاکرات بین‌افغانی را داشته باشد و توافق تقسیم قدرت میان دولت افغانستان و طالبان را آسان کند. چند هفته بعد از استقرار طالبان نیز وزیر امور خارجه پاکستان و رئیس سازمان اطلاعات داخلی این کشور، با آن‌ها

دیدار کردند. همچنین نخستین دولتی بود که به فرستاده و دیپلمات‌های طالبان اجازه داد سفارت افغانستان را افتتاح کند (Jacobson, 2021). از هنگام فروپاشی دولت پیشین افغانستان، پاکستان در جهت پیگیری از جامعه بین‌المللی برای کمک‌های اقتصادی و توسعه‌ای به کابل، بر ضرورت مشروط‌نکردن کمک‌های بشردوستانه به تحولات سیاسی تأکید داشت. این الگوی رفتاری، از یک‌سو نشانگر تحول در برداشت و تفکر امنیتی اسلام‌آباد نسبت به تحولات داخلی همسایه غربی بود. از سوی دیگر، نشان از دو یافته دیگر داشت: نخست، در صورت فروریختن اقتصادی کابل، همسایگان نزدیک‌تر، در خط مقدم آسیب خواهند بود. آنچه به‌ویژه در قالب موج جدید مهاجران، به فضای چندوجهی ناامنی در پاکستان دامن می‌زند. دوم، افغانستان امن می‌تواند آسیای جنوبی و آسیای مرکزی را به هم وصل کند و با دنبال کردن طرح‌های بزرگ اقتصادی منطقه‌ای و تجارت و حمل‌ونقل به اقتصاد شکننده پاکستان کمک کند. نکته مهم اینکه پاکستان همچنان نگران چندین مسئله نیز بود: به رسمیت‌شناختن خط دیورند به عنوان مرز به‌وسیله طالبان و افزایش فعالیت‌های گروه تحریر طالبان پاکستان (یک گروه شبه‌نظامی متشکل از بیشتر پشتون‌ها که پیشینه‌ای مشترک با طالبان افغانستان دارند) در مناطق مرزی؛ دو چالشی که نه تنها بنابر میل اسلام‌آباد حل نشد؛ بلکه به‌ویژه از زاویه فعالیت‌های مخرب گروه یادشده، به موج جدیدی از درگیری نظامی مرزی میان کابل و اسلام‌آباد در سال‌های ۲۰۲۳ تا ۲۰۲۵ منجر شد. اگرچه در دوحه، طالبان متعهد شد از استفاده شبه‌نظامیان از خاک افغانستان برای حمله به دیگر کشورها جلوگیری کند، به نظر می‌رسد چنین تضمین‌هایی بیشتر برای کشورهای غربی است تا کشورهای منطقه‌ای (Rizwan et al., 2021).

نتیجه

در این نوشتار با بررسی روند تحولات سیاست عمق راهبردی پاکستان در برابر افغانستان از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۵، تلاش شد درکی جامع از چگونگی سازگاری راهبردی امنیتی با واقعیت‌های متغیر منطقه‌ای و بین‌المللی ارائه شود. یافته‌های نوشتار نشان می‌دهد این سیاست، اگرچه همچنان بخشی از فرهنگ راهبردی پاکستان نسبت به همسایه غربی محسوب می‌شود، سرشت، هدف‌ها و ابزارهای تحقق آن تغییرهای بنیادین یافته است. این سیاست بر مبنای نگرانی ژئوپلیتیکی دائمی یعنی گرفتارشدن در میان دشمنی قدرتمند، هند و پشتیبان قبایل پشتون در قلمرو خود، افغانستان، سازماندهی و پیگیری شد. به تدریج به عناصرسازی جهت‌گیری یادشده، مؤلفه‌های ایدئولوژیک هم افزوده شد؛ آنچه در چهره اتکای صرف به

راهکارهای امنیتی بر پایه گروه‌های نیابتی آشکار شد؛ تغییری که در کوتاه‌مدت موفقیت‌هایی را به همراه داشت، اما در بلندمدت به عاملی مخرب برای امنیت و ثبات پاکستان تبدیل شد. خروج نیروهای بین‌المللی از افغانستان در اوت ۲۰۲۱ و بازگشت دوباره طالبان به قدرت، فصل جدیدی در روابط پاکستان و افغانستان گشود که آزمون واقعی تحول سیاست عمق راهبردی محسوب می‌شود. اگرچه برخی این تحول را تأیید سیاست سنتی پاکستان برآورد کردند، شواهد نشان می‌دهد که اسلام‌آباد به جای زنده کردن سیاست‌های گذشته، بر ایجاد روابطی متعادل و براساس منافع متقابل با کابل تمرکز کرده است. نتیجه این رویکرد نوین پافشاری بیشتر این دولت بر «نقش‌آفرینی مؤلفه‌های ژئواکونومیک» در جهت امنیت‌سازی در افغانستان بوده است که نشانه‌های بالقوه و بالفعل این تحول راهبردی در موارد زیر قابل پیگیری است:

- پذیرش این واقعیت از سوی اسلام‌آباد که هند ذی‌نفعی مشروع در افغانستان است و تا زمانی که علیه منافع پاکستان عمل نکند، هیچ سوءنیتی نسبت به حضورش در همسایه غربی وجود ندارد؛

- باور به ضرورت جلوگیری از فروریختن اقتصاد کابل به‌ویژه از راه فرصت‌سازی حمل‌ونقل برای آن در سطح‌های منطقه‌ای؛

- پذیرش اینکه موفقیت نهایی این گذار به حل دوگانه‌های داخلی (میان نظامیان و سیاست‌مداران) در اسلام‌آباد و اثبات عملی تعهد به هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با افغانستان وابسته است؛

- تحولات اقتصادی منطقه و جهان، به‌ویژه پدیدارشدن چین به‌عنوان قدرت اقتصادی جهانی و ابتکار طرح یک کمربند و یک راه، فرصت‌های جدیدی برای توسعه اقتصادی پاکستان فراهم آورد که مستلزم ثبات منطقه‌ای و کاهش تنش‌هاست. در این میان، همکاری راهبردی جامع پاکستان با چین، نه تنها منابع مالی مورد نیاز برای توسعه اقتصادی را فراهم می‌کند، بلکه چارچوب جدیدی برای تعامل با افغانستان ارائه داده است که بر همکاری اقتصادی و ثبات منطقه‌ای استوار است.

سرانجام، فشارهای بین‌المللی و تکرر بازیگران در منطقه نیز عاملی تعیین‌کننده در تحول سیاست عمق راهبردی بوده است. ورود بازیگران جدید منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای به معادله‌های افغانستان، توازن قوا را به گونه‌ای تغییر داد که پاکستان دیگر نمی‌توانست بر تحولات این کشور کنترل انحصاری داشته باشد. حضور فعال هند در افغانستان، گسترش نفوذ ایران و تلاش‌های

کشورهای آسیای مرکزی برای دسترسی به بازارهای جهانی از راه افغانستان، محیطی رقابتی ایجاد کرد که سیاست‌های یک‌جانبه پاکستان را با محدودیت‌های جدی روبرو ساخت. این نشان دهنده تحولی بنیادین در نگرش راهبردی پاکستان نسبت به افغانستان است. موفقیت نهایی این تحول مستلزم تداوم رویکردهای عمل گرایانه، حل تضادهای ساختاری در دستگاه تصمیم‌گیری پاکستان و ایجاد اجماع ملی پایدار در مورد سیاست جدید است. تجربه پاکستان می‌تواند درس‌های سودمندی برای دیگر کشورهای منطقه در زمینه ضرورت سازگاری سیاست‌های راهبردی با تحولات محیطی و اهمیت اولویت‌دادن به ثبات منطقه‌ای به‌جای رقابت‌های مخرب ارائه دهد.

منابع

بزرگزاده، مهدی و حجت‌الله نوری ساری (۱۳۹۶)، «چارچوبی برای درک سیاست خارجی پاکستان»، فصلنامه روابط خارجی، دوره ۹، شماره ۴، صص. ۱۳۳-۱۵۸ قابل دسترسی در: <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085419.1396.9.4.5.2> (تاریخ دسترسی: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶)

جوادی‌ارجمند، محمدجعفر (۱۳۸۸)، «تحرك‌های طالبان و تأثیر آن در روابط پاکستان، افغانستان و آمریکا»، مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره ۲، شماره ۳، صص ۴۳-۶۰ قابل

دسترسی در: https://jcep.ut.ac.ir/article_19518.html (تاریخ دسترسی: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶)

دهشیار، حسین و زهرا محمودی (۱۳۸۹)، «ملاحظات پاکستان در فرآیند مبارزه علیه تروریسم (۲۰۰۸-۲۰۰۱)»، فصلنامه روابط خارجی، دوره ۲، شماره ۱، صص. ۸۳-۱۰۸ قابل

دسترسی در: https://frqjournal.csr.ir/article_123516.html (تاریخ دسترسی: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶)

رحمان، نور (۱۴۰۳)، «سیاست عمق راهبردی در افغانستان: ریشه‌ها، تکامل و نمودهای عملی»، مطالعات بحران جهان اسلام، دوره ۱۰، شماره ۴، صص. ۱۱۲-۱۳۶.

سینائی، وحید و علی‌صادق اکبری (۱۳۹۳)، «تأثیر جمعیت علمای اسلام در پاکستان بر طالبان در افغانستان»، مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره ۷، شماره ۱، صص. ۱۰۱-۱۲۰

(doi:10.22059/jcep.2014.51758)

عثمانی، ضیال‌الدین و سید امیر نیاکویی و رضا سیمبر (۱۴۰۱)، «عوامل ملی و بین‌المللی چالش‌های امنیتی افغانستان (۲۰۲۱-۲۰۰۸)»، پژوهش‌نامه ایرانی سیاست بین‌الملل، دوره

- ۱۰، شماره ۲، صص. ۲۰۷-۲۲۶ (doi:10.22067/irlip.2021.71578.1121)
- فاطمی نژاد، محمد (۱۴۰۰). از تروریسم تا ضدتروریسم در پاکستان: سنجش خشونت‌ورزی، *پژوهش‌های امنیت بین‌الملل*، دوره ۷، شماره ۲، صص ۶۸-۴۷ (doi: 10.29252/piaj.2020.99957)
- فاطمی نژاد، سیداحمد و علیرضا محمدزاده (۱۳۹۷)، «بررسی جایگاه افغانستان جدید در مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای از آسیای مرکزی تا آسیای جنوبی»، *مطالعات اوراسیای مرکزی*، دوره ۱۱، شماره ۲، صص. ۳۹۹-۴۱۶ (doi:10.22059/jcep.2019.216523.449668)
- محمدعلی پور، فریده و علیرضا خداقلیپور و محمدولی مدرس (۱۳۹۹)، «فرهنگ راهبردی و سیاست خارجی پاکستان در قبال افغانستان»، *پژوهش‌نامه ایرانی سیاست بین‌الملل*، دوره ۹، شماره ۱، صص. ۲۶۹-۲۹۴ (doi:10.22067/ijip.v9i1.86660)
- محمدنیا، مهدی و ناصر پورحسن (۱۴۰۲)، «ارتش پاکستان و سیاست خارجی (مطالعه موردی: بحران کشمیر، بحران دیوراند و تروریسم)»، *بحران پژوهی جهان اسلام*، دوره ۱۰، شماره ۴، صص. ۱۱۲-۱۳۶ (doi:10.27834/CSIW.2403.1378.4.31.1)

Reference

- Abbas, Syed Muhammad (2023), *Afghanistan-Pakistan in a Security Puzzle (Past, Present and Future)*, https://viimes.org/wpcontent/uploads/2024/12/Report3_VIIMES_8Dec2024.pdf f. (Accessed on: 08/10/2025).
- Afzal, Madiha (2022), *Pakistan's Ambivalent Approach toward a Resurgent Tehrik-e-Taliban Pakistan*, Brookings. edu. (<https://www.brookings.edu/articles/pakistans-ambivalent-approach-toward-a-resurgent-tehrik-e-taliban-pakistan/>). (Accessed on: 08/10/2025).
- Ahmad, Manzoor, Naveeda Yousaf, and Zahir Shah (2011), "Dynamics of Pakistan's Involvement in the Afghan Reconciliation Process", *Pakistan Journal of Social Sciences*, Vol. 37, No. 2, pp. 383-393, (doi:10.29171/azu_acku_pamphlet_ds357_6_p32_m369_2017).
- Ahmad, Tariq (2022), A Case of Pakistan Investigating the Relationship between Inflation and Economic Growth: A Case of Pakistan, *Acta Pedagogia Asiana*, Vol. 1, No. 1, pp. 1-8, <https://tecnoscientifica.com/journal/apga/article/view/64>. (Accessed on: 08/10/2025).
- Ahmad, Zahid Shahab, and Stuti Bhatnagar (2007), "Pakistan-Afghanistan Relations and the Indian Factor", *Pakistan Horizon*, Vol. 60, No. 2, pp. 159-174,

(doi:10.2307/41500069).

- Ahmed, Ishtiaq (2015, October 23), The Unfinished Partition, **The Friday Times**.
- Bashir, Sonia (2023), "Unraveling Pakistan-Afghanistan Strategic Relations in the Post-Us Withdrawal Era", **Margalla Papers**, Vol. 27, No. 2, pp. 102-114, (doi:10.54690/margallapapers.27.2.178).
- Benjamin, Muhammad Ali and, Nadia Zaheer Ali (2024), "Analyzing Pakistan's Security Concerns and Strategic Depth Policy in Afghanistan", **International Journal of Contemporary Issues in Social Sciences**, Vol. 3, No. 2, pp. 1548–1557, Available at: <https://ijciss.org/index.php/ijciss/article/view/860> (Accessed on: 08/10/2025).
- Choudhary, Parula (2012), "British Policy towards Afghanistan in the 19th Century", **International Research Journal of Commerce Arts and Science**, Vol. 3, No. 2, pp. 806-812, (PDF) British Policy towards Afghanistan in the 19th Century). (Accessed on: 08/10/2025).
- COAS Speech at National Defence University (2020), Inter-Services Public Relations (ISPR), Available at: <https://www.ispr.gov.pk>, (Accessed on: 08/10/2025).
- Cohen, S. P. (2004), **The Idea of Pakistan**, Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Cohen, Stephen P. (2001), **India: Emerging Power**, Washington, DC: The Brookings Institution Press.
- Cohen, Stephen. P., and Dasgupta, SUNIL (2013), **Arming without Aiming: India's Military Modernization**, Rowman & Littlefield.
- Fair, Christine (2014), **Fighting to the End: The Pakistan Army's Way of War**, New York, NY: Oxford University Press.
- Guihong, Zhang (2003), "US Security Policy towards South Asia after September 11 and its Implications for China: A Chinese Perspective", **Strategic Analysis**, Vol. 27, No. 2, pp. 145-171, (doi:10.1080/09700160308450081).
- Haqqani, Husain (2005), **Pakistan: Between Mosque and Military**, Carnegie Endowment for International Peace.
- Hussain, Zahid (2010), **The Scorpion's Tail: The Relentless Rise of Islamic Militants in Pakistan**, New York: Free Press.
- International Crisis Group (2022), **A New Era for Civil-Military Relations in Pakistan?** Asia Report No. 322, Available at: <https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/2022-09/327-pakistan-sectarian-violence.pdf> (Accessed on: 08/10/2025).
- Jacobson, Julia (2021), "Pakistan's Necessary Role in Afghan Peace Negotiations",

Available at : [https://theowp.org/reports/pakistans-necessary-role-in-](https://theowp.org/reports/pakistans-necessary-role-in-afghanpeace-negotiations/)

[afghanpeace-negotiations/](https://theowp.org/reports/pakistans-necessary-role-in-afghanpeace-negotiations/), (Accessed on: 08/10/2025).

Jaffrelot, Christophe (2015), **The Pakistan Paradox: Instability and Resilience**, Oxford University Press.

Kakar, Rafiullah (2012), "Pak-Afghan Relations: Tracing the Roots of Troubled Past (1947-2001)", **Journal of Asian Politics and History**, Vol. 2, p. 125, Available at: https://www.researchgate.net/publication/342096057_Pak-Afghan_Relations_Tracing_the_Roots_of_Troubled_Past_1947-2001. (Accessed on: 08/10/2025).

Khan, Feisal (2010), "Why Borrow Trouble for Yourself and Lend it to Neighbors? Understanding the Historical Roots of Pakistan's Afghan Policy", **Asian Affairs: An American Review**, Vol. 37, No. 4, pp. 171-189, (doi:10.1080/00927678.2010.520570).

Khan, Ijaz (1998), "Afghanistan: A Geopolitical Study", **Central Asian Survey**, Vol. 17, No. 3, pp. 489-502, (doi:10.1080/02634939808401049).

Khan, Ijaz Ahmad (2007), "Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy", **Pakistan Horizon**, Vol. 60, No. 2, pp. 141-157, (doi:10.2307/41500068).

Khan, Khalid Masoon (2015), The Strategic Depth Concept. **The Nation**.

Khan, Rashid (2010). "Border Conflicts and Regional Security in South Asia", **South Asian Survey**, Vol. 17, No. 1, pp. 15-32, (Accessed on: 08/10/2025).

Kux, Dennis (2000), **India and the United States: Estranged Democracies**, 1941-1991, Diane Publishing.

Lavoy, Peter R. (2005), "Pakistan's Strategic Culture: A Theoretical Excursion", **Strategic Insights**, Vol. 4, No. 10, pp. 1-15, Available at: <https://oa.mg/work/816474970>. (Accessed on: 08/10/2025).

Maley, William (2002), **The Afghanistan Wars**, London: Palgrave, (doi:10.1007/978-1-4039-1840-6).

Mutual Evaluation Report: Pakistan (2018), FATF, Available at: <http://www.fatf-gafi.org>. (Accessed on: 08/10/2025).

Pakistan Fatalities: 2003-2017 (2018), South Asia Terrorism Portal, Available at: <https://www.satp.org> (Accessed on: 08/10/2025).

Parker, Aidan (2019), "Considering Chaos: Re-evaluating Pakistan's Strategic Depth in Afghanistan", **Crisis Studies of the Islamic World**, Vol. 1, No. 2, pp. 48-81, (doi:10.1080/09700161.2019.1625512).

Paul, Thazha. Varkey (2014), "The Systemic Bases of India's Challenge to the Global Nuclear Order", **The Nonproliferation Review**, Vol. 21, No. 1, pp. 85-101, (doi:10.1080/10736709808436731).

Rasanayagam, Angelo (2003), **Afghanistan: A Modern History**, London:

- Bloomsbury Publishing.
- Rashid, Ahmed (2008), **Descent into Chaos: The U.S. and the Disaster in Pakistan, Afghanistan, and Central Asia**, New York: Penguin Books.
- Rizwan, Alamuddin, Rajab Taieb, and Maryam Jami (2021), Revival of a Favourable Afghanistan? Security Relations between Pakistan and Afghanistan beyond 2021, Available at: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kabul/18826.pdf>. (Accessed on: 08/10/2025).
- Rubin, Michael (2002), "Who Is Responsible for the Taliban?" 1 March, Available at www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/who-responsible-talibanB (Accessed on: 08/10/2025).
- Rubin, Michael (2002), "Who is Responsible for the Taliban", **Middle East Review of International Affairs**, Vol. 6, No. 1, pp. 1-16, Available at: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria02_rum01.html. (Accessed on: 08/10/2025).
- Samad, Abdul, and Khan, Munazza (2023), "The Domino Effect: Pakistan's Economic Problems Affect Foreign Policy", **International Journal of Policy Studies**, Vol. 3, No. 2, Available at: <https://ijpstudies.com/index.php/ijps/article/view/49>. (Accessed on: 08/10/2025).
- Schaffer, Howard B. and Teresita C. Schaffer (2011), **How Pakistan Negotiates with the United States: Riding the Roller Coaster**, US Institute of Peace Press.
- Schaffer, Teresita (2004), **The U.S. and South Asia: New Priorities, Familiar Interests**, The Center for Strategic and International Studies, Brookings Institution Press.
- The Express Tribune (2020), PM Khan in Kabul: 'Time to Give Peace a Chance, Available at: <https://www.dawn.com/news/1472028>. (Accessed on: 08/10/2025).
- United Nations Assistance Mission in Afghanistan (UNAMA) (2021), **Quarterly Report on the Protection of Civilians in Armed Conflict: 1 January to 30 September 2021**, Kabul: UNAMA.
- United Nations Security Council (UNSC) (2021), **Thirteenth Report of the Analytical Support and Sanctions Monitoring Team (S/2021/486)**, United Nations Security Council.
- Usman, Tehseena (2009), **Indian Factor in Pak-Afghan Relations**, Published by Research Journal of Area Study Center (Russia, China and Central Asia), University of Peshawar.
- Waldman, Matt (2010), "The Sun in the Sky: The Relationship between Pakistan's

ISI and Afghan Insurgents”, **Crisis States Research Center, LSE**, Available at: <https://www.lse.ac.uk/international-development/Assets/Documents/PDFs/csdc-discussion-papers/dp18-The-Sun-in-the-Sky.pdf>. (Accessed on: 08/10/2025).

Wolf, Siegfried O. (2020), **The China-Pakistan Economic Corridor of the Belt and Road Initiative**, Concept, Context and Assessment, Switzerland: Springer.